

УДК 94(470+571)«18/19»;378

Ю. В. БУРГАЗ

м.Черкаси

ОСОБИСТІТЬ П. Г. ЗАІЧНЕВСЬКОГО ЯК РАДИКАЛА РЕВОЛЮЦІОНЕРА

У статті автор характеризує життя і діяльність П. Г. Заїчневського, як одного з найяскравіших представників молоді інтелігенції та ідейного лідера революційного радикалізму другої половини XIX ст. Його політична прокламація «Молодая Россия», стала найвищим досягненням інтелектуальних та духовно-моральних пошуків у боротьбі проти царської влади та виходу з суспільно-політичної кризи, зумовленої самодержавністю та архаїчністю суспільного ладу Російської імперії.

Ключові слова: Заїчневський, революційний радикалізм, прокламація «Молодая Россия», революційні народники.

Суспільне життя Російської імперії другої половини XIX ст. відзначається політичною активністю зумовленою різноманітними факторами, політичними та соціальними. Особливе місце в революційних подіях посідає студентство, яке стало ідейним авангардом у боротьбі за суспільно-політичні зміни в країні. Саме молодь створювала різноманітні таємні організації та гуртки, розповсюджувала заборонену літературу серед населення, відкрито закликала до революції.

У другій половині XIX ст. починається розповсюдження політичних прокламацій та памфлетів на суспільно-політичну тематику, серед яких вагоме місце посідає «Молодая Россия» [13, 375], написана П. Заїчневським. Вона стала тим важелем, що дав поштовх до початку великих змін. Написана у травні 1862 р., вона стала втіленням бланківської програми та своєрідним революційним маніфестом.

Дослідження діяльності радикально налаштованої молоді та політичних організацій, що розгорнули свою діяльність у другій половині XIX ст. не втратило свою актуальність до нашого часу. Психологія та ментальність членів революційно налаштованих елементів є широким полем для роботи дослідника.

Проблема вивчення особистості П. Г. Заїчневського, як радикала революціонера є відносно мало дослідженою. Так його постать цікавила дослідників XIX і XX ст. дореволюційного (до 1917 р.) та радянського періодів. У дореволюційних працях, Г. Кукліна [8], В. Лінда [2], П. Заїчневський характеризується, як революціонер, що до кінця свого життя був вірним своїм переконанням. У періодич-

них виданнях О. Герцен [3] та М. Бакунін [1] гостро критикували зміст «Молодой России», за радикалізм, націлюючи що всі соціальні та політичні питання, можна було розв'язати без жертв.

Значний внесок у вивченні діяльності П. Заїчневського зробили радянські дослідники Н. Троицкий [11], П. Зайончковський [5], М. Нечкіна [10], Б. Кузьмін [7], Д. Шуб [13] та М. Лемке [9]. Які розглядали політичну діяльність різних революційних груп, зокрема, студентських.

Сучасний російський історик В. Федоров [12] наголошують на тому, що «Молодая Россия» на той період стала однією з перших політичних прокламацій, що поклали початок революційного терору.

З огляду на це дана стаття присвячена життю та революційній діяльності П. Г. Заїчневського.

Петро Григорович Заїчневський народився 1842 р. в Орловській губернії в сім'ї поміщика. Навчався там же в гімназії, а після її закінчення зі срібною медаллю у 1858 р. вступив до Московського університету на фізико-математичний факультет, де стає членом революційного гуртка «Бібліотека казанських студентів». З 1859 р. брав участь у розповсюдженні забороненої літератури – творів О. Герцена, М. Огарьова, Л. Феєрбаха, П. Прудона та ін.

Суспільними питаннями почав цікавитися ще навчаючись у гімназії. В університеті прочитав кілька творів А. Герцена та став вивчати твори західно-європейських соціалістів французькою мовою – Прудона, Луї Блана,

Пере Леру, Огуста Бланка та ін. Одночасно він ретельно вивчає історію французьких революціонерів, що привело до формування в нього ідей яacobинського напрямку.

В університеті П. Заїчневський знайомиться із старшим студентом Періклом Емануїловичем Аргіропуло, греком за походженням, який так само як і він цікавиться соціалізмом. П. Аргіропуло в 1857 р. закінчив у Харкові гімназію з золотою медаллю та вступив на юридичний факультет Московського університету. Знайомиться, як і Заїчневський, із творами О. Герцена і західно-європейських соціалістів та стає одним із перших пропагандистів соціалістичних ідей серед московського студентства [13, 58]. Разом з П. Аргіропуло Заїчневський у 1861 р. організував революційний гурток [6, 26].

За свідченнями осіб, які були учасниками цього революційного гуртка та добре знали Заїчневського і Аргіропуло, говорили, що Заїчневський під час дискусій був різким та прямолінійним, а Аргіропуло, навпаки, м'яким та делікатним. Якщо Аргіропуло співчував соціальним низам, то Заїчневський ненавидів усі антисоціальні прошарки населення. Одне лише зближувало цих повністю протилежних людей, – це вірність ідеалам соціалізму [13, 58–59].

17 березня 1861 р. під час меси за вбитими учасниками варшавської демонстрації 18 січня Заїчневський вимовляє промову на підтримку самостійності Польщі зазначаючи: «наступило время доказать всем, что правительство и образованное и развитое меньшинство различно, что это последнее сочувствует самостоятельности Польши, первое же идет против нее» [9, 29].

Весною та влітку 1861 р. під час канікул, виступаючи перед селянами Польського та Мценського повітів, закликає їх до непокорення владі, «чорному переділу земель та общинному володінню» [6, 26].

22 липня 1861 р. Аргіропуло був заарештований у Москві, а Заїчневський – Орлі, та були негайно відправлені до Петербурга. Їм висунули звинувачення у розповсюдженні творів революційного змісту та продажі портретів О. Герцена, М. Огарьова та інших революційних діячів. На допитах вони відмовили-

ся відповідати, від кого отримали ці портрети та твори революційного змісту [13, 58–59].

Перебуваючи під слідством П. Заїчневський написав прокламацію «Молодая Россия», яка швидко розповсюджувалася та поклала початок революційному радикалізму. У ній уперше в Російській імперії вбивство відкрито визнавалося оптимальним засобом досягнення соціальних та політичних змін. Вихід із становища, в якому опинилася країна лише один – «революція, кривава та безжалісна, яка почне радикальні зміни» [6, 26–27].

Програма прокламації орієнтувалася на молодь. Заїчневський звертається до неї з палкими словами: «из тебя должны выйти вожаки народа, что ты должна стоять во главе движения, что на тебя надеется революционная партия! Будь же готова к своей славной деятельности, смотри чтобы тебя не застали врасплох! Готовся, а для того собирайтесь почаще, заводите кружки, образуйте тайные общества, с которыми Центральный Революционный Комитет сам постарается войти в сообщения, рассуждайте больше о политике, уясняйте себе современное положение общества, а для большего успеха приглашайте на собрания людей действительно революционных и на которых вы можете вполне положиться» [8, 6–7].

У земельному питанні, прокламація спиралася на селянство, старообрядців, особливо молодь, навіть на військових та офіцерів. На думку П. Заїчневського кожен селянин повинен отримати від общини землю на визначений термін, після якого відбувається переділ; причому майном користується пожиттєво, а після смерті власника, воно повертається в общину. У свою чергу В. Лінд, член їх революційного гуртка говорив: «У прокламації було видно незнання справжнього життя і багато юнацького захоплення. Вона мала яскраві сліди колективного авторства, про що свідчать протиріччя, що в ній були» [2, 276].

«Молодая Россия» критикувалася О. Герценом та М. Бакуніним. Так, О. Герцен у журналі «Колокол» у статті «Молодая и Старая Россия» 15 липня 1862 р. писав: «Мы прочли ее раз, два, три раза... со многим очень не согласны». «Молодая Россия» здавалася їм подвійною помилкою. Вони вважали її зовсім

неросійською, а однією з варіацій на тему західного соціалізму. Зрозуміло, що молоді люди, які писали її, більше жили у світі книг, ніж у реальному житті, у ній не було внутрішньої стриманості, яку дає власний досвід.

В іншій статті від 15 серпня 1862 р. О. Герцен зазначав: «Молодая Россия» думает, что мы потеряли веру в насильственные перевороты. Не веру в них мы потеряли, а любовь к ним» [3]. За його словами, насильницькі перевороти бувають неминучими. Терор революції з своїм грізним обличчям і ешафотами подобається юнакам, так само як терор казок із своїми чародіями і чудовиськами подобається дітям. Герцен говорив, що вони давно розлюбили «обе чаши, полные крови, штатскую и военную, и равно не хотим ни пить из черепа наших боевых врагов... какая бы кровь ни текла, где-нибудь текут слезы, иногда следует перешагнуть их, но без кровожадного глумления, а с печальным трепетным чувством страшного долга и трагической необходимости...» [3].

М. Бакунін у брошурі «Народное дело. Романов. Пугачов или Пестель», що була надрукована в 1862 р., писав: «Прокламация «Молодая Россия» доказывает, что в некоторых молодых людях существует еще страшное самообольщение и совершенное непонимание нашего критического положения. Они кричат и решают, как будто за ними стоял целый народ. А народ-то еще по ту сторону пропасти, и не только вас слушать не хочет, но даже готов избить вас по первому мановению царя» [1]. Редакторів «Молодой России» він звинуватив у двох серйозних злочинах. Перший полягав у зневажливому ставленні до народу, а другий, – у безтактному та легковажному відношенні до власної справи визволення. Всі заклики «Молодой России» виявилися на руку владі, вони пов'язали ідеї прокламації з петербурзькими пожежами літа 1862 р., – у підпалах звинуватили студентів [1].

Заїчневський та його друзі були не одинокими в своїх настроях. Так, революціонер, який перебував в еміграції, В. Кельсієв, зазначав, що «Молодую Россию» ніхто не вихваляє, хоча вона має багато однодумців. Її провина в тому, що у цей час ще треба було мовчати [6, 7].

Влітку 1862 р. справа Заїчневського та інших слухалася в Сенаті. Відомий письменник, князь В. Одоевський, будучи тоді сенатором, брав участь в суді над Заїчневським та його друзями. 5 липня 1862 р. Одоевський вперше був присутнім на слуханні в Сенаті, і в своєму «Щоденнику», назвав їх «безглуздими хлопчиками». Але вже наступного дня змінив свої переконання: Заїчневського він називає «гарною особистістю», що належить до так званих проповідників соціалізму, який для них є не зрозумілим, але за нього вони здатні іти в мученики. Саме цього бажає Заїчневський, прагнучи не зменшити, а перебільшити своє значення.

Сенат визнав Петра Заїчневського винним у виголошенні промов, направлених на повалення існуючого державного ладу та проти верховної влади, а також у поширенні забороненої літератури, і виніс вирок до позбавлення всіх прав власності і відправив на каторжні роботи на два роки та 8 місяців, а після припинення цих робіт, на поселення до Сибіру назавжди.

П. Аргіропуло Сенат звинуватив у поширенні забороненої літератури та через неспроможність зупинити Заїчневського під час проголошення ним промов у Подольську, був позбавлений деяких прав та привілеїв і відправлений до божевільні на два з половиною роки, двох інших їх товаришів засудили на три місяці до божевільні.

10 січня 1863 р. П. Заїчневського відправлено до Сибіру і лише 18 квітня доставлено до Красноярська, де було здано в Усть-Кут на завод для відбування каторжних робіт.

Різноманітним було подальше життя П. Заїчневського. У 1864 р. він поселився в одному із самих північних та віддалених пунктів Іркутської губернії у Вітімі. А у 1869 р. йому дозволено повернутися до Європейської Росії, місцем проживання була призначена Пензенська губернія. У 1872 р. батько П. Г. Заїчневського подав клопотання про передачу йому сина на поруки, з дозволом проживання на батьківщині в Орлі. 27 грудня 1872 р. йому дозволено під особисту відповідальність батька переїхати в родовий маєток в Орловській губернії. Заїчневський повинен був перебувати під поліцейським наглядом.

Оскільки маєток знаходився за 27 верств від Орла, він неодноразово порушував постанову суду та їздив до міста.

З 1874 р., проживаючи в Орлі, П. Заїчневський організував революційний гурток якобінського напрямку, встановив тісні стосунки з гуртками Москви, Петербурга, Курська, Смоленська, а також із закордонною групою російських якобінців П. Ткачова «Набат». Він стає центром, навколо якого гуртувалася орловська революційно налаштована молодь. До нього приїздила за порадами та вказівками молодь навіть з інших міст. Так, за словами учасниці гуртка, Віри Фінгер, Заїчневський був магнітом, що приваблював студентство. Інший сучасник Заїчневського, відомий народницький письменник Н. Русов, а згодом редактор закордонного журналу «Вестник Российской революции» та незабаром один із редакторів Петербурзького журналу «Русское Богатство» у своїх спогадах («На родине», Москва 1931), писав про нього так: «П. Заїчневський був досить яскравою особистістю, високого зросту, досить добре складений чоловік 35–40 років. Природжений оратор, не лише складно говорив, а й прекрасно управляв своїм баритоном. Коли захоплювався – а з ним це траплялося не рідко – то його промова могла бути трішки напищеною, приводила в хвилювання слухачів, і навіть ті з нас, які вороже ставилися до якобінства, перебували деякий час під його впливом.

Хоча діяльність П. Заїчневського в Орлі була таємною, все ж таки в серпні 1877 р. він був відправлений до міста Повенець Олонецької губернії. Проживаючи там, він встиг створити досить велику бібліотеку, що стала центром дозвілля не лише засланих, а й місцевої інтелігентної молоді. В кінці 1880 р. йому дозволено переїхати до Костроми, де він також згрупував навколо себе гурток революційно налаштованої молоді.

У другій половині 80-х років Заїчневському дозволено знову повернутися до Орла, де він продовжив революційну діяльність. Жандарми в своїх дописах зазначали, що Орел поступово стає центром скупчення значної кількості неблагонадійних осіб, що Заїчневський після прибуття до міста все більше впливає на молодь. Він не лише влаштував досить

популярний революційний гурток, а й неодноразово, таємно від поліції, їздив до Москви, Курська та Смоленська, щоб налагодити і там революційну роботу. У березні 1889 р. за свою революційну діяльність був знову заарештований в Орлі і відправлений до Сибіру. Там проживав в Іркутську, де співпрацював з газетою «Восточное Обозрение». Із закінченням терміну заслання П. Заїчневський в 1885 р. повертається до Європейської Росії, поселився в Смоленську і продовжив свою пропагандистську діяльність, тут він і помер 2 лютого 1896 р. Його найближчий друг та однодумець Аргіропуло помер незабаром після виходу з божевільні [13, 65 – 67].

Послідовниця, М. Голубєва, на руках якої він помер, зазначала, що Заїчневський «жив та помер революціонером», для нього окрім революції, нічого не існувало: навіть в лихоманці, перед смертю, він все сперечався з Лавровим, доводячи, що не далеко той час, коли людство однією ногою крокує «до світлого царства соціалізму» [4, 23–24].

Ультрарадикальні настрої в імперії все наростали. Досить швидко люди, створивши систему ідеологічно зумовленого тероризму, пішли від теорії до практики до не бачених ще в світовій історії масштабів. 4 квітня 1866 р. пролунав вистріл Каракозова, і в Російській імперії розпочалася епоха тероризму [6, 8].

Майже півстоліття основним засобом впливу радикалів на владу був ніж, револьвер, бомба. Від їх рук загинули імператор Олександр II (1881), міністри Н. Боголепов (1901), Д. Сипягін (1902), В. Плеве (1904), великий князь Сергій Олександрович (1905), десятки губернаторів, прокурорів, поліцейських чинів. А завершив цей список жертв тероризму прем'єр-міністр П. Столипін, який був смертельно поранений у київському оперному театрі 1 вересня 1911 р. Разом з ними гинули і не причетні до політики люди, солдати Фінляндського полку під час вибуху в Зимовому палаці, приготовленому народовольцями, чи відвідувачі Столипіна на його дачі, підірваної максималістами 12 серпня 1906 р., а також прості перехожі чи просто відвідувачі. Поштовхом виникнення і поширення політичного тероризму в Росії стала прокламація Петра Заїчневського «Молодая Россия» написана в 1862 р.

Список використаних джерел

1. Бакунин М. А. Народное дело. Романов. Пугачов или Пестель. / М. А. Бакунин. — 1862. — 50 с.
2. Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издания. // В. Н. Линд / Московское студенчество в 1861 г. и его отношение к освобождению крестьянства. / ред. А. К. Дживелева, С. П. Мельгунова, В. И. Печета. — М. : О.Р.Т.З. Комис. Учеб.отд., 1911. — Т. 4. — 279 с.
3. Герцен А. И. Молодая и Старая Россия : Сбор. Соч. : в 30 т. / А. И. Герцен. — М., 1954. — 201 с.
4. Голубева М. П. Воспоминания о П. Г. Заичневском // Пролетарская революция. — 1923. — № 6—7. — С. 23—31.
5. Зайончковский П. А. Кризис самодержавия на рубеже 1870–80-х гг. — М., 1964. — С. 174.
6. История терроризма в России в документах и биографиях, исследованиях. — Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. — 572 с.
7. Кузьмин Б. П. П. Г. Заичневский и «Молодая Россия». — М., 1932.
8. Куклин Г. А. Итоги революционного движения в России за сорок лет 1862–1902 гг. — Женева : 1903. — 718 с.
9. Лемке М. К. Политические процессы в России 1860-х гг. / М. Лемке. — М. : Гос. изд-во, 1923. — 716с.
10. Нечкина М. В. «Земля и воля» 1860-х гг. // Ист. СССР. — 1957. — № 1.
11. Троицкий Н. А. «Народная Воля» перед царским судом. — М., 1983. — С. 373—408.
12. Федоров В. А. История России 1861–1917 гг. / В. А. Федоров. — М.: Высшая школа, 2000. — 384 с.
13. Шуб Д. Н. Политические деятели России (1850–1920) : [сб.статей.] / Д. Н. Шуб. — Изд. «Нового журнала», 1969. — 120 с.

YU. BURGAZ

Cherkassy

PERSONALITY OF ZAICHNEVSKIY AS RADICAL OF REVOLUTIONARY

In this paper the author characterizes the life and activity of P. G. Zaichnevskiy, as of one of the brightest representatives of young intelligentsia and ideological leader of revolutionary radicalism of the second half of XIX c. The political proclamation «Young Russia», which become the highest achievement of intellectual, moral and spiritual search in struggle against the rule of tsar and socially-political crisis relief, caused by autocratic and archaic social system of Russian Empire.

Key words: Zaichnevskiy, revolutionary radicalism, «Young Russia» proclamation, revolutionary Russian populists.

Ю. БУРГАЗ

Г. Черкасы

ЛИЧНОСТЬ П. Г. ЗАИЧНЕВСКОГО КАК РАДИКАЛА РЕВОЛЮЦИОНЕРА

В статье автор характеризует жизнь и деятельность П. Г. Заичневского, как одного из самых ярких представителей молодой интеллигенции и идейного лидера революционного радикализма второй половины XIX в. Его политическая прокламация «Молодая Россия», стала наивысшим достижением интеллектуальных и духовно-моральных поисков в борьбе против царской власти и выхода из общественно-политического кризиса обусловленной самодержавием и архаичности общественного строя Российской империи.

Ключевые слова: П. Г. Заичневский, революционный терроризм, прокламация «Молодая Россия», революционные народники.

Стаття надійшла до редколегії 26.03.2015 р.